

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ*

Τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου και τις πρώτες του 19ου αιώνα, κατά το χρονικό διάστημα δηλ. που τοποθετείται ο Έλληνικός Διαφωτισμός¹, ή στροφή προς την αρχαιότητα γίνεται πολύ αισθητή. Έκφράζεται όμως με διαφορετικό τρόπο από το λαό και από τους λογίους. Ένώ στο λαό οι αρχαίοι πρόγονοι γίνονται μύθος και ενσωματώνονται στην παράδοση², οι λόγιοι ασχολούνται συστηματικά με τη μελέτη των αρχαίων Έλλήνων συγγραφέων. Συνάμα, γίνεται τώρα αισθητή και η προσπάθεια των λογίων να αποδεσμευθούν από την επίδραση της Έκκλησίας και να χειρισθούν τα θέματα της παιδείας αυτόνομα. Απώτερος σκοπός τους είναι να άρπνίσουν την εθνική συνείδηση του λαού και να τον οδηγήσουν στην ανεξαρτησία. Καλλιεργούν στο λαό το αίσθημα ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Έλλήνων και κληρονόμοι ενός άνυπέρβλητου πολιτισμού. Η Έκκλησία αντιδρά σ' αυτή την τάση των λογίων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ο Πατριάρχης Κύριλλος ο Σ' εκφράζει τη δυσφορία του έπειδή οι λόγιοι προτιμούν τον Θουκυδίδη και τον Δημοσθένη από τον Συνέσιο και τον Γρηγόριο τον Ναζιανζινό³. "Όσο για τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους «οί άληθείς Χριστιανοί» τους «στέλλουν... εις τον έξορκισμόν»⁴.

Αυτό περίπου το κλίμα έπικρατεί το 1793, το χρόνο δηλ. που για πρώτη φορά αναφέρεται το όνομα του Θουκυδίδη στην άλληλογραφία του Κοραή⁵

* Η πρώτη μορφή του κειμένου που άκολουθεί δημοσιεύθηκε γερμανικά στο περ. *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, τόμ. 14 (1988), σσ. 271-278).

1. Για τον έλληνικό Διαφωτισμό και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθήνα 1977, σ. 1, 431.

2. Βλ. Γ. Θ. Κακριδή, *Οί άρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική παράδοση*, Άθήνα 1978, σ. 9.

3. Δημαράς, ό.π., σ. 90, 235.

4. Δημαράς, ό.π., σ. 255, 473.

5. Άδαμάντιος Κοραής, *Άλληλογραφία*. Τόμ. Α' (1774-1798), Β' (1799-1809), Γ' (1810-1816), Δ' (1817-1822), Ε' (1823-1826), ΣΤ' (1827-1833). *Άχρονολόγητα* -

ἐν σχέσει πρὸς τὴ φιλολογικὴ του ἔρευνα. Ὁ Κοραῆς ἀφοῦ πρῶτα σπούδασε Ἱατρικὴν, τὴν ἐγκατέλειψε καὶ ἀφοσιώθηκε στὶς φιλολογικὰς σπουδὰς. Ὅχι μόνον πῆρε εὐρωπαϊκὴν παιδείαν ἀλλὰ ἄρχισε καὶ τὸ φιλολογικὸ του ἔργο μέσα στὸν εὐρωπαϊκὸν χώρον. Ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν στὸ Παρίσι καὶ συναναστρεφόταν διάσημους φιλόλογους, ὅπως τὸν Villoison⁶, τὸν Boissonade, τὸν Chardon de la Rochette, τὸν Lévesque καὶ τὸν Larcher. Συνεργάστηκε καὶ με τοὺς Γερμανοὺς φιλόλογους Eichstaedt⁷ (γιά τὴν ἐκδόσιν τοῦ Διόδωρου τοῦ Σικελιώτη) καὶ Schweighäuser (γιά τὴν ἐκδόσιν τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου). Πρόσφατα ἔγινε γνωστὴ καὶ ἡ σχέση του με τὸν διαπρεπὴ φιλόλογο καὶ μεγάλον φιλέλληνα Friedrich Thiersch. Βοήθησε ἀκόμη τὸν Ἀγγλον ἱερωμένο καὶ φιλόλογο Burges στὴν ἐκδόσιν τῆς «Ποιητικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη⁸. Ὁ Κοραῆς εἶχε ἀναλάβει τὴν παραβολὴ τῶν κωδίκων. Ἐπίσης εἶχε μαθητὴ τὸ γνωστὸ φιλόλογο καὶ ἐκδότη Ambroise Didot (1790-1876). Ὁ Didot ποὺ ἦταν συνεκδότης στὸ Θησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας εἶχε σπουδάσει στὴ Μ. Ἀσία με τὴν προτροπὴ τοῦ Κοραῆ.

Στὴ Γαλλία αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καλλιεργοῦνται ξανά με ἰδιαίτερον ζῆλον τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά. Ὁ Κοραῆς ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴ σοφία τῶν Γάλλων φιλόλογων, ἀλλὰ, ὅπως θὰ δοῦμε, με τὶς φιλολογικὰς του ἔρευνες καὶ τὶς πολυάριθμες ἐκδόσεις του συμβάλλει στὴν ἀνθιστὴ τῶν κλασσικῶν γραμμάτων στὴ

⁶ *Επίμετρο - Πίνακες*, Ἀθήνα 1964, 1966, 1979, 1982, 1983, 1984. Ἐκδ. Ὁμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ). Στὸ ἐξῆς: Ἀλληλογραφία.

⁷ Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ ἀποτελεῖ πολὺτιμη πηγὴ γιά τὸ βίον καὶ τὸ ἔργο του. Βλ. καὶ Δ. Θερεϊανό, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τόμ. I-III, Τεργέστη 1889-1890.

⁸ Ὁ Villoison ἐκτιμοῦσε τὸν Κοραῆ ἀλλὰ δὲν ἦταν φιλέλληνας. Βλ. σχετικὰ Ε. Φραγκίσκου: «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα τῆς», *Ὁ Ἑρμηνεύτης*, Α', I, (1963), 191-210.

⁷ Γιά τὶς διασυνδέσεις τοῦ Κοραῆ με διαπρεπεῖς Γερμανοὺς φιλόλογους βλ. Θερεϊανό, δ.π., σ. 252, Φ. Ἡλιοῦ, «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ», *Ἑρμηνεύτης*, Ἀδαμάντιον Κοραῆ, Ἀθήνα 1965, Ἐλένη Κοντιάδη, «Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴν παιδείαν», *Ὁ Ἑρμηνεύτης*, τόμ. 15 (1979), σ. 164. Σ. Καββάδας, «Ἀφιερώσεις εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆ», *Ἑρμηνεύτης*, Ἀδαμάντιον Κοραῆ, δ.π., σ. 222. Regine Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes*, München 1984, Südosteuropäische Arbeiten 79, 223. Μ. Στατισνοπούλου, «Ἐπιστολὲς Κοραῆ πρὸς Thiersch», *Ὁ Ἑρμηνεύτης*, τόμ. 19 (1993), 193-205.

⁸ Γιά τὴ συνεργασία τοῦ Κοραῆ με τὸν Burges βλ. Θερεϊανό, δ.π., σ. 275, πρβλ. I. Bywater, «A Bio-bibliographical note on Coray», *JHS*, 1, 1880, 305 ἐπ. Σχετικὰ με τὶς ἐκδόσεις τῶν «Πολιτικῶν» καὶ τῶν «Ἠθικῶν» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Κοραῆ βλ. Johannes Irmscher, «Adamantios Korais: Aristoteles-Rezeption in der Epoche der griechischen Erhebung von 1821», στὸ συλλογικὸν τόμον: *Aristoteles. Werk und Wirkung*. Zweiter Band: Kommentierung, Überlieferung, Nachleben, herausgegeben von Jürgen Wiesner, Berlin 1987, 586.

Γαλλία⁹. Γίνεται «διορθωτής» τῶν κλασσικῶν κειμένων ἀπὸ ιδιαίτερη κλίση καὶ θαυμασμὸ καὶ ἐρμηνευτὴς καὶ «ἐξηγητὴς» γιὰ χάριν τῶν Ἑλλήνων, γιὰ τὴν ὠφέλεια τοῦ Γένους¹⁰. Ἀρχίζει τὶς φιλολογικὲς του μελέτες τὸ 1792 μὲ σχόλια στὸν Ἱπποκράτη¹¹. Τὸ 1793 σχολιάζει τὰ κείμενα τοῦ Θουκυδίδη. Πρὶν στραφῶμε στὶς σημειώσεις τοῦ Κοραῖ στὸν Θουκυδίδη ἂς δοῦμε τί γράφει ὁ Villoison¹² στὸν Friedrich August Wolf: Ὁ Κοραῖς εἶναι «ένας ἀπὸ τοὺς πρὸ προικισμένους ἀνθρώπους ποὺ ὑπῆρξαν ποτὲ... ένας ἀπὸ τοὺς πρὸ μεγάλους κριτικούς»¹³. Γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Κοραῖ στὸν Θουκυδίδη, διαβάζουμε πρώτη φορὰ σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Villoison: «Ὅσο γιὰ καινούργιες διορθώσεις, ἔκαμα μερικὲς στὸν Ἱπποκράτη καὶ τὸν Θουκυδίδη»¹⁴. Ὅταν τὸ 1795 ὁ φιλόλογος καὶ ἱστορικὸς Pierre-Charles Lévêque ἐκδίδει τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη¹⁵ σχολιασμένη, ὁ Κοραῖς τοῦ χαρίζει τὶς χειρόγραφες σημειώσεις του καὶ αὐτὸς τὶς παραθέτει σχεδὸν πάντα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῖ καὶ δὲν παραλείπει νὰ ἐκφράσει τὴν ὀφειλὴ καὶ τὸ θαυμασμὸ του: «...Ὁ κύριος Κοραῖς εἶναι ένας Ἑλληνας σοφὸς ἀπὸ τὴ Σμύρνη, βαθὺς γνώστης τῆς γλώσσας τῶν προγόνων του, ποὺ θὰ τὸν ἐπευφημήσει ὅλη ἡ σοφὴ Εὐρώπη, ὅταν θὰ ἐκδοθεῖ ἡ ἐργασία του γιὰ τὸν Ἱπποκράτη»¹⁶. «Συχνὰ τὸν συμβουλευθήκα στὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησα στὸν Θουκυδίδη καὶ μόνον οἱ ἀπαντήσεις του θὰ προσδώσουν κάποια ἀξία στὶς δικές μου σημειώσεις»¹⁷. Ὁ Κοραῖς γράφει γι' αὐτὲς τὶς σημειώσεις στὸ δάσκαλό του τὸν Keun ὅτι ἔχουν δημοσιευθεῖ μὲ ἐπαινετικὰ λόγια στὴν καινούργια γαλλικὴ ἐκδοση τοῦ Θουκυδίδη. Περιμένει τὴ στιγμή ποὺ θὰ εἶναι πρὸς πλοῦσιος γιὰ νὰ στείλει στὸ δάσκαλό του

9. Bl. Brunet de Presle, *Lettres autographes inédites de Coray à Chardon de la Rochette*, Paris 1873, σ. X.

10. Βλ. π.χ. τί γράφει ὁ Κοραῖς στὸν τίτλο τῆς ἐκδοσης τοῦ Ἡλιοδώρου: *Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν βιβλία δέκα, ἃ χάριν Ἑλλήνων ἐξέδωκε ...* (1804).

11. Στις 8 Νοεμβρίου τοῦ 1810 ὁ γνωστὸς Γερμανὸς φιλόλογος Bekker γράφει στὸν Wolf ὅτι ὁ Ἱπποκράτης τοῦ Κοραῖ βραβεύθηκε. Βλ. στὸν πρῶτο συμπληρωματικὸ τόμο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Wolf, *Friedrich August Wolf, Ein Leben in Briefen* (ἐκδ. Rudolf Sellsheim), *Ergänzungsband I, Die Texte, Abhandl. d. Rhein. West. Akad. d. Wiss.* 84, 1, 1990, 29.

12. Ὁ Wolf πιθανὸν νὰ ἔκρινε γιὰ τὸν Κοραῖ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Villoison, βλ. Ch. Joret., «Trois lettres inédites de Villoison à F. A. Wolf», *REG* 19, 1906, 314-409.

13. Joret, ὁ.π., σ. 402 ἐπ.

14. *Ἀλληλογραφία*, τομ. I, σ. 311, 14-19.

15. *Histoire de Thucydide, fils d'Olorus, traduite du Grec par Pierre-Charles Lévêque*, Paris 1795.

16. Ἐννοεῖ τὸ ἔργο τοῦ Ἱπποκράτη, *Περὶ ἀέρων, ἐδάτων τόπων*, ποὺ ἐκδόθηκε μὲ γαλλικὴ μετάφραση τὸ 1800 στὸ Παρίσι.

17. Lévêque, τόμ. 1, σ. 311.

ένα αντίτυπο, αφού κι αυτό που έχει ό ίδιος είναι τó μοναδικό που τού χάρισε ó μεταφραστής¹⁸.

Οί σημειώσεις τού Κοραή στόν Θουκυδίδη δείχνουν όξú κριτικό πνεύμα και βαθειά γνώση τής άρχαίας έλληνικής γλώσσας, πράγμα που έπιβεβαιώνεται και από τις πολυάριθμες παραπομπές του σέ άλλους άρχαίους συγγραφείς. Δείχνουν άκόμη και τó λεπτό γλωσσικό του αίσθητήριο, που τόν βοηθóσε στην άποκατάσταση τών κειμένων αλλά και στη σωστή έρμηνεία δύσκολων ή σκοτεινών χωρίων. Τó άρχαίο κείμενο τó πλησιάζει με προσοχή και έπιστημονική εύσυνειδησία. Π.χ. σέ μιá έπιστολή του τó 1795¹⁹ παρακαλεί τó φίλο του Chardon de la Rochette, αν δει τόν Lévésque νά τού πεί νά μñ περιλάβει άκόμη στó κείμενό του μιá διόρθωση που τού έστειλε (Θουκ. ΙΙΙ 30,4) όπου τή λέξη «καινόν» τή διορθώνει ως «καιρόν». Τού παραγγέλλει νά μñ θεωρήσει αύτή τή διόρθωση όριστική, γιατί σχετικά χωρία στón 'Αριστοτέλη και τόν Πλούταρχο τόν κάνουν νά έχει έπιφυλάξεις για τήν άρχική του άποψη. 'Ωστόσο, αν λείπει κάτι από τις σημειώσεις τού Κοραή στόν Θουκυδίδη, αύτό είναι ή καλή έννέμευση στη βιβλιογραφία τής έποχής του (ιδίως στη γερμανική). Αύτή τήν άδυναμία τή διακρίνουμε σέ μερικά σημεία τών γαλλικών σχολίων, όπου ó Lévésque, άναφέροντας πρώτα τήν άποψη τού Κοραή, παρατηρεί ότι συμπίπτει με τήν άποψη τού Reiske²⁰, ή ότι πριν από τόν Κοραή, έλυσε τó πρόβλημα ó Reiske. Κάποια σχετική παρατήρηση τού Lévésque προκάλεσε όργη και στενοχώρια στón Κοραή, όπως δείχνει μιá έπιστολή του πρós τόν Chardon de la Rochette τόν 'Ιανουάριο τού 1796. «Αίγο με ένδιαφέρει», τού γράφει, «αν ó 'Επίσκοπος (έτσι άποκαλεί ó Κοραής τόν Lévésque μεταφράζοντας τó όνομά του έλληνικά) με έθεσε ύπό "τόν μόδιον ή τήν λυχνίαν", καθώς λέγει κάποιος Εύαγγελιστής, δέ θυμóυμι ποιός. 'Ωστόσο αύτό που με ένοχλεί περισσότερο είναι πώς με παρουσιάζει ως κάποιον που ποιεί τó πεποιημένο. Ούτε έχω δει ποτέ μου ούτε ήξερα τις σημειώσεις τού Abresch, μόνον άκουστά τις έχω. "Ωφειλε λοιπόν ó Lévésque νά παραλείψη όσες από τις παρατηρήσεις μου τις είχε κάμει πριν από μένα ó Abresch ή τούλάχιστον νά τις παρουσιάση κατá τέτοιον τρόπο, ώστε νά φαίνεται ότι έγώ δέν τις ήξερα καθόλου»²¹.

18. 'Αλληλογραφία, τόμ. 1, σ. 510, 23-26.

19. 'Αλληλογραφία, τόμ. 1, σ. 403, 15-25.

20. Βλ. π.χ. Lévésque, ό.π., σ. 319. 'Ο Johann Jakob Reiske (1716-1774) ήταν ένας από τούς σημαντικότερους κλασσικούς φιλόλόγους τής έποχής του. Τó έργο του *Animadversiones ad Graecos auctores* (πέντε τόμοι), δημοσιεύθηκε από τó 1757 έως τó 1766.

21. 'Αλληλογραφία, τόμ. Ι, σ. 438, 3-4. 'Ο Friedrich Ludwig Abresch (1699-1782) έγινε γνωστός από τις έργασίες που έγραψε για τόν Αίσχύλο, τόν Θουκυδίδη και τόν 'Αριστοτέλη.

Τὸ ὄνομα τοῦ Θουκυδίδη ἀναφέρεται ἀρκετὲς φορές στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραΐ. Ὁ Κοραΐς παρακολουθεῖ τὶς νέες ἐκδόσεις καὶ τὶς μεταφράσεις τοῦ Θουκυδίδη. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ νὰ ἀντιδράσει ὅταν μαθαίνει ὅτι ὁ συμπατριώτης του Νεόφυτος Δούκας ἐτοιμάζει τὸ 1803 ἐκδοσὴ τοῦ Θουκυδίδη μὲ νέα ἑλληνικὴ μετάφραση καὶ σχόλια²². Ὁ φιλελεύθερος κληρικὸς καὶ δάσκαλος ἀπὸ τὴν Ἡπειρο ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως, τὴ μικρὴ μόρφωση ποὺ διέθετε τὴν ἀπέκτησε στὴ Βιέννη ὡς ἀρχιμανδρίτης στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Ὁ Δούκας ἐργαζόταν σκληρὰ καὶ τὰ χρήματα ποὺ κέρδιζε τὰ διέθετε γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν συγγραφέων²³. Ἐχει ἐκδώσει περισσότερους ἀπὸ ἑβδομήντα τόμους. Καὶ τοῦ Δούκα ὁ ἀπώτερος σκοπὸς — ὅπως καὶ τοῦ Κοραΐ — εἶναι νὰ ἀρτυριστεῖ ὁ ἑλληνικὸς λαός. Χρησιμοποιεῖ γλῶσσα ἀρχαῖζουσα ὅχι, γιατί εἶναι συντηρητικὸς ἀλλὰ γιατί θαυμάζει τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ²⁴. Εἶναι μαχητικὸς καὶ θαρραλεός, μεγάλος φιλόλογος ὅμως δὲν εἶναι. Στὶς πρώτες ἐκδόσεις του ἀνήκει καὶ ἡ σχολιασμένη μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη, σὲ δέκα τόμους, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1805 στὴ Βιέννη. Στὸ «Λόγιο Ἑρμῆ», τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ, φιλογενικὸ περιοδικὸ ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1811 στὴ Βιέννη διαβάζουμε: «Νεόφυτος ὁ Δούκας ὁ ἐξ Ἡπείρου, ἀνὴρ λόγιος καὶ φιλογενής, ποθῶν τὴν βελτίωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους καὶ τὴν εἰς τὴν μάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εὐκολίαν τῶν νέων, ἐπεχείρησεν ἐξ οἰκείας δαπάνης τὴν ἐκδοσιν πολλῶν συγγραφέων... Ἐξέδωκε Θουκυδίδου Ὀλόρου περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου βιβλία ὀκτὼ εἰς τόμους δέκα»²⁵. Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Δούκα εἶναι πολυτελής, ἐπιμελημένη καὶ δείχνει ὅτι ἐργάστηκε μὲ μέθοδο καὶ συνέπεια. Εἶναι διγλωσση, μὲ μετάφραση σὲ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα. Σὲ κάθε σελίδα ὑπάρχουν ὑποσημειώσεις, γραμματικές, συντακτικὲς καὶ λίγες πραγματολογικὲς. Οὔτε κριτικὴ τοῦ κειμένου οὔτε ἐρμηνεία ἀναφέρεται. Ὅσο γιὰ βιβλιογραφία, παραπέμπει σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ βιβλίον, τὴ διατριβὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Τενεδίου γιὰ

22. Θουκυδίδου Ὀλόρου περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου βιβλία ὀκτὼ μεταφρασθέντα, σχολιασθέντα καὶ ἐκδοθέντα τύποις παρὰ Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους δέκα, Βιέννη 1805-1806. Ὁ Δούκας ἔγινε γνωστὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴ, βλ. E. Turzynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, München 1959, σ. 125.

23. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι ὁ Δούκας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας παρουσίασε τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη, ἐνῶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση εἶχε ἐκδώσει Ἀρριανὸ, Ἡρωδιανόν, Εὐτρόπιον, βλ. Ἀ. Γούδα, *Βίοι Α'*, 1869, σ. 273.

24. Τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησίαν τὴ συνδέει, καὶ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἄμεσα μὲ τὴν ἀρχαίότητα ἡ γλῶσσα τοῦ δόγματος καὶ τῆς λειτουργίας. Βλ. π.χ. Α. Papaderos, *Metakinesis. Griechenlands Kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*, Meisenheim am Glan 1970 σ. 73.

25. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, Α', 1811, σ. 33 ἐπ.

τὸν Θουκυδίδη, πὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1799 στὴ Βιέννη. Ἡ ἔκδοσι τοῦ Δούκα θυμίζει σχολικὸ βιβλίον παλαιοῦ τύπου. Ὡστόσο ὁ Δούκας εἶναι ὁ μόνος φιλόλογος πὺ μπορεῖ νὰ σταθεῖ δίπλα στὸν Κοραῖ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοὺς παρουσιάζει καὶ τοὺς δύο μαζί ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» τὸ 1811, ἀναφέροντας διακριτικὰ τὴ διαφορὰ τοὺς καὶ ἐξαίροντας αὐτὸ πὺ τοὺς συνδέει, τὴ φιλοπατρία τοὺς: «Καὶ εἰς μὲν τὸ ἐκδιδόναι τοὺς ἀρίστους συγγραφεῖς, κοπιῶσι ὅ τε κύριος Κοραῖς ἐν Παρισίοις μετὰ φιλολογικῶν ὑποσημειωμάτων... καὶ Νεόφυτος ὁ Δούκας μετὰ γραμματικῶν ὑποσημειωμάτων... διαφόρους μὲν ἑκάτερος, φιλογενεῖς δὲ καὶ εἰς τῆς Ἑλλάδος ἀφορῶσι τὴν βελτίωσιν ἀμφοτέρου.»²⁶

Ὁ Κοραῖς χαιρετίζει μὲ ἱκανοποίηση τὴν πρωτοβουλία τοῦ Δούκα νὰ ἐκδώσι τὸν Θουκυδίδη. Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ φίλο του Ἀλέξανδρο Βασιλείου γράφει τὸ 1804: «Χαίρω ὅτι εὐρέθη ἄνθρωπος νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸν Θουκυδίδη». Ἀφοῦ ἀναφέρει τὶς δυσκολίες πὺ παρουσιάζει τὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη ἐπιλέγει: «Μ' ὅλον τοῦτο μὴν τὸν ψυχράνης τὸν ἄνδρα, ὅποιαδὴποτε ἤθελεν εἶσθαι ἢ μεταφρασὶς του, ὠφέλιμος θέλει εἶσθαι καὶ εἰς τὸ Γένος καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Γένους»²⁷. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἐπιδοκιμάζει ζανὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Δούκα: «Πιστεύω ὅσα κρίνεις περὶ τοῦ Θουκυδίδου.... Ὡς τόσον, ὅσο ἄθλια καὶ νὰ εἶναι τὰ τοιαῦτα, εἶναι ἀπαράιτητα, ὡς ἡ πεῖρα τὸ ἔδειξεν, εἰς ὅλα τὰ ἔθνη αὐτὰ προηγούμενα πάντοτε τῶν καλῶν, καθὼς καὶ εἰς τὰς πομπὰς καὶ λιτανείας προηγεῖται πολὺς ὄχλος μὲ τὰ μικρὰ των κηρία ἔπειτα φαίνεται ὁ Δεσπότης μὲ τὸν κληρον του καὶ μὲ τοὺς ἄρχοντας κρατοῦντας τὰς μεγάλας λαμπάδας.»²⁸

Ὅμως ὁ Θουκυδίδης ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀφορμὴ μιᾶς διαμάχης ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες, πὺ πῆρε μεγάλες διαστάσεις καὶ κατέληξε σὲ ἐχθρότητα. Ὁ Δούκας ἀγνόησε μιὰ διόρθωση τοῦ Κοραῖ στὸν Θουκυδίδη²⁹. Ἡ διαμάχη τοὺς εἶχε καὶ μιὰν ἄλλη, βαρύτερη ἀφορμὴ: τὶς διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τοὺς γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς μητρικῆς τοὺς γλώσσας. Ὁ Κοραῖς³⁰ ἀκολουθεῖ «τὴ μέση ὁδὸ», ὁ Δούκας εἶναι ἀρχηγὸς τῶν ἀρχαϊστῶν. Τώρα ὁ Κοραῖς ἐπικρίνει τὸν Δούκα καὶ τὸν ἀποκαλεῖ «ἀμαθῆ, ἀναλφάβητο, ἀγράμματο, σχολαστικὸ,

26. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, ὁ.π., σ. 103.

27. Ἀλληλογραφία, τόμ. II, σ. 131, 21-30.

28. Ἀλληλογραφία, τόμ. II, σ. 307, 10-19.

29. Θερεϊανός, τόμ. I, σ. 243, τόμ. II, σ. 273.

30. Γιὰ τὴ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῖ βλ. π.χ. Κ. Θ. Δημητρά, «Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ γλῶσσα», Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε., Διήμερο Κοραῖ, 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983, Ἀθήνα 1984, σ. 16-17, 26-27. V. Rotolo, «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῖ», Διήμερο Κοραῖ, ὁ.π., σ. 48-51.

ἀντιφιλόσοφοι»³¹. Ὁ Δούκας ἀρκεῖται στὴν ἐξῆς ἀπάντησι: «Εἰ ὁ Θουκυδίδης μου περιέχει ἀντιφιλοσοφίαν καὶ ἐντεῦθεν διαφθείρει τοὺς νέους, δεῖξάτω ὁ σοφὸς Κοραῆς καὶ ἡμεῖς παραδώσομεν αὐτὸν τῷ πυρὶ παρανάλωμα»³².

Τελειώνοντας μὲ τὴ σχέση τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Δούκα πρὸς τὸν Θουκυδίδη, θὰ περιμενε κανεῖς, πὼς μπροστὰ στὰ ἐπικείμενα γεγονότα ποὺ ἐμελλαν νὰ κάμουν μιὰ βαθειὰ τομὴ στὴν Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, ὀρισμένοι Ἕλληνες λόγιοι θὰ ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη ἱστορικὰ διδάγματα. Τὸ ὁπτικὸ ὅμως πεδίο τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Δούκα εἶναι περιορισμένο. Βλέπουν τὸν Θουκυδίδη ὡς δύο φιλόλογοι, διάσημος ὁ ἓνας, ἀπλὸς δάσκαλος ὁ ἄλλος, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς δυσκολίες τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ συντακτικοῦ καὶ τὴν ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου, ἀν καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Κοραῆ, τὰ πρᾶγματα εἶναι κάπως διαφορετικά. Ὡστόσο, καὶ οἱ δύο διαθέτουν ἓνα σημαντικὸ ὄργανο σκέψης: τὴ φιλοπατρία. Εἶναι «φιλογενεῖς». Καταφεύγουν στὰ κείμενα τῶν προγόνων τοὺς γιὰ νὰ ὠφελήσουν τὸ Γένος. Ἡ ἀδυναμία τοὺς νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν ὑπερχρονικὴ ἀξία τοῦ Θουκυδίδη, ὀφείλεται καὶ στὸν αἰῶνα τοὺς, τουλάχιστον στὸν ἑλληνικὸ χῶρο³³. Ὁ Δούκας ποὺ διέθετε μεγάλῃ ἑλληνισμᾶθεια καὶ μικρὴ εὐρωπαϊκὴ μόρφωσι πλησίασε τὸν Θουκυδίδη δίχως νὰ θίξει τὰ πραγματικὰ προβλήματα τοῦ κειμένου. Τὸν γοήτευσ ὅμως ἡ ὑποδειγματικὴ γλῶσσα τοῦ Θουκυδίδη καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ἡ παιδευτικὴ ἀξία τοῦ κειμένου, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸ δέκατο τόμο τῆς μετὰφρασῆς του, ποὺ στὸ τέλος περιέχει μιὰ σειρὰ γνωμικὰ μὲ τὸν ἀκόλουθο τίτλο: «Γνωμικὰ ἀπὸ τῶν δημηγοριῶν συμπάσης τῆς συγγραφῆς συλλεγέμενα, τὰ ὅποια ἀναγινώσκοντες οἱ νέοι συνεχῶς, πλουτοῦσι μὲ ἠθικὰς ἰδέας καὶ ἐντεῦθεν δύνανται νὰ καλλωπίζωσι καὶ νὰ ἐκτείνωσι καὶ τὰ συγγράμματα των». Τὸν Κοραῆ τὸν ἐλκύει τὸ κείμενο ἀπὸ φιλογονικὴ ἀποψη. Τὰ προβλήματα ποὺ ὑπάρχουν ἐρεθίζουν τὸ ὀξύ πνεῦμα του καὶ γίνεται διάσημος στὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου. Γίνεται «διορθωτὴς» καὶ «ἐξηγητὴς»³⁴. Δὲν ἔφθασε ὅμως ὡς τὸ σημεῖο νὰ μεταφράσῃ τὸν Θουκυδίδη ἢ ἀπλῶς νὰ ἐκδώσῃ τὸ κείμενο. (Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι καὶ μὲ τὸν Ἡρόδοτο συνέβη τὸ ἴδιο. Ἡδη ἀπὸ τὸ 1802 εἶχε ἀρχίσει νὰ μεταφράζῃ καὶ νὰ σχολιάζῃ τὸν Ἡρόδοτο³⁵. Τὶς σημειώσεις του —σὲ γαλλικὴ γλῶσσα— τὶς

31. Θερεϊανός, τόμ. II, σ. 273.

32. Θερεϊανός, τόμ. II, σ. 274.

33. Βλ. π.χ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, β.π., σ. 260-262.

34. Ὁ Wilamowitz διέκρινε ἓνα ὑψηλότερο κίνητρο στὴν προσπάθεια τοῦ Κοραῆ νὰ ἀποκαταστήσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, βλ. Wilamowitz, *Geschichte der Philologie*, 1927, τρίτη ἐκδ., τεύχ. 1 ἀπὸ τὸν Gercke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, τόμ. I, σ. 5.

35. Βλ. Γ. Βαλέτα, «Ἡ ματαιωμένη Ἡροδότεια ἀνέκδοτὴ μετὰφρασι τοῦ Κοραῆ», *Νέα Ἑστία*, Χριστοῦγεννα 1983, σσ. 75-80.

χάρισε στο Γάλλο εκδότη τοῦ 'Ηρόδοτου, τὸν Larcher ποὺ τὶς δημοσίευσε στὴ δεύτερη ἐκδοση τῆς μεταφράσεώς του μὲ ἐπαίνους γιὰ τὸν Κοραῖ.

Ὅταν ὁ Κοραῖς ἀρχίσει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸν Θουκυδίδη εἶχε συναίσθηση πόσο δύσκολο ἦταν τὸ κείμενο. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν 'Αλέξανδρο Βασιλείου τὸ 1804, κάνει τὶς ἀκόλουθες ὑφολογικὲς παρατηρήσεις: "Ὅποιος ἐπιχειρήσει ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Θουκυδίδη «χρειάζεται ὡμους Ἀτλαντικούς». 'Η «φράσις» του εἶναι «δύσκολος», ὁ τόνος του εἶναι «ἀμίμητος»³⁶. Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ του θαυμάζει τὸ ὕφος τοῦ Θουκυδίδη, ποὺ τὸν συγκρίνει μὲ τὸν Τάκιτο: «Λακωνικὸς εἶναι καὶ ὁ Θουκυδίδης, ἀλλ' αἱ περίοδοι του εἶναι ὅλαι συνδεδεμέναι μὲ τέχνην καὶ κομψείαν μεγάλην»³⁷. Στὶς μεταφραστικὲς δυσκολίες, ἂς προσθέσουμε καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὴν «ἀνωριμότητα» τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας τῆς ἐποχῆς του. «Μάθε», γράφει στὸν 'Αλέξανδρο Βασιλείου τὸ 1607, «ὅτι κι' ἐγὼ δοκιμάζω δυσκολίαν καὶ ἄλλοι σοφώτεροι παρ' ἐμὲ τοιαύτην θέλουν δοκιμάσει. Τὸ σφάλμα εἶναι τῆς γλώσσης ἡ ὁποία εἶναι ἀκόμη ἄγναπτος καὶ ἄκαμπτος εἰς τὴν θέλησιν τοῦ γράφοντος ὡς ἀδάφητον δέρμα, καὶ μὴν ἀπελπίζεσαι. Τοῦτο μόνον ἴσως πρέπει νὰ λυπᾶσαι ὅτι δὲν ἐγεννήθημεν πενήντην χρόνους βραδύτερον»³⁸. Τὴν ὀριστικὴ κρίση του ὅμως τὴν ἐκφράζει ὁ Κοραῖς στὶς ἐννέα Ὀκτωβρίου τοῦ 1822, σὲ μιὰ στιγμή μεγάλης θλίψεως γιὰ τὴν σφαγὴ στὴ Χίο. Τώρα ὄχι μόνο ἀπορρίπτει κάποια πρόταση τοῦ 'Αλέξανδρου Βασιλείου νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Θουκυδίδη, ἀλλὰ ἀμφισβητεῖ καὶ τὰ διδάγματα τῆς Ἱστορίας: «Θουκυδίδην μὲ λέγεις! Τὶς σὲ τὸ εἶπε; Δὲν εἶναι τώρα καιρὸς Ἱστορίας, διδασκαλίας καλῆς, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ὁποίαν βλέπεις ὅτι οὐδὲ τὰ φωτισμένα ἔθνη ὠφελοῦνται πολὺ. Ἀμφιβάλλω ἂν θὰ ὠφελῇ οἱ ἡμέτεροι καὶ ἀπὸ τὰ σοφώτατα Ἡθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς καὶ ἀπὸ τὰ Πολιτικά του»³⁹. Τρεῖς ἡμέρες ἀργότερα, στὶς δώδεκα Ὀκτωβρίου τοῦ 1822, γράφει στοὺς κατοίκους τῆς Χίου καὶ τοὺς παροτρύνει νὰ ξαναχτίσουν τὰ σπίτια τους, τὶς ἐκκλησίες, τὰ σχολεῖα καὶ τὶς βιβλιοθήκες⁴⁰.

Ὁ Θουκυδίδης, ποὺ κατὰ τὸν Κοραῖ ἦταν ἀτελέσφορος γιὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας, ἀποδείχθηκε χρήσιμος στοὺς πολιορκημένους τοῦ Μεσσολογγιοῦ, ἂν δεχθοῦμε πὼς κρύβεται κάποια ἀλήθεια πίσω ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Γάλλου φιλόλογου, ἱστορικοῦ καὶ φιλέλληνα Edgar Quinet⁴¹.

36. Ἀλληλογραφία, τόμ. II, σ. 131, 21-22, 28.

37. Ἀλληλογραφία, τόμ. II, σ. 194, 18-20.

38. Ἀλληλογραφία, τόμ. II, σ. 393, 9-14.

39. Ἀλληλογραφία, τόμ. IV, σ. 369, 38, σ. 370, 1-4.

40. Ἀλληλογραφία, τόμ. IV, σ. 370, 33-38.

41. Ὁ Quinet (1803-1875) σπούδασε στὴ Χαϊδελβέργη, (μαθητὴς τοῦ Creuzer). Στὴν Ἑλλάδα ἦρθε τὸ 1829 μὲ τὴν «expédition scientifique de Morée».

Στὸ βιβλίο του⁴² γιὰ τὴ σχέση τῆς σύγχρονης μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀναφέρει ὅτι ὁ ναύαρχος Μιαούλης καὶ οἱ σύντροφοί του συνέστησαν στοὺς πολιορκημένους νὰ ἐφαρμόσουν ἓνα στρατήγημα ποὺ εἶχαν ἐφαρμόσει οἱ Πλαταιεῖς κατὰ τῶν Θηβαίων, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη⁴³. Βέβαια δὲν ξέρουμε, ἂν οἱ πολιορκημένοι ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὸ στρατήγημα. Πάντως τοῦ Κοραῆ τοῦ εἶχε διαφύγει ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη περιέχει περιστάτικα καὶ στρατηγήματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποβοῦν χρήσιμα στοὺς Ἕλληνες ἀγωνιστές.

42. Edgar Quinet, *De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'Antiquité*, Paris-Strasbourg 1830, σ. 16-18, Ἐπ'ἀνέκδοση μαζί μὲ τὸ ταξιδιωτικὸ τοῦ ἡμερολόγιου μὲ τὸν τίτλο: *La Grèce moderne et ses rapports avec l'Antiquité, suivie du journal de voyage* (inédit). Edition critique par W. Aeschimann, J. Tucco - Chala, Paris 1984.

43. Θουκ. II, 3-4.